

KUO GALI SKIRTIS ŠIAURINIŲ PANEVĖŽIŠKIŲ PRIEGAIÐĖS

GENOVAITĖ KAČIUŠKIENĖ

§ 1. Šių pastabų esminė prielaida yra teiginys, kad priegaidės – akūtas ir cirkumfleksas – šiaurės panevėžiškių tarmėje yra išlaikytos ne tik diftonginiuose, bet ir monoftonginiuose skiemenyse [žr. Zinkevičius, 1966, p. 34–35; 1974, p. 93–94; Girdenis, 1971, p. 206–207; Girdenis, Rosinas, 1976, p. 194; plg. Гаршва, 1977; Garšva, 1982]. Pagrindinis dalykas, kuriam čia bus skiriamas dėmesys, yra jau nuo seno iškilęs klausimas, kurios akustinės ypatybės lemia priegaidžių diferenciaciją: pagrindinis tonas, intensyvumas, kiekybė ar visas jų kompleksas [plg. Гаршва, 1977; Garšva, 1982; Pakerys, 1982, p. 189].

Vieninteliame instrumentiniame šiaurės panevėžiškių priegaidžių tyrime (plg. K. Garšvos darbus) buvo patyrinti kai kurie intensyvumo parametrai: intensyvumo viršūnės pasirodymo laikas, jos aukštis ir akūtinų bei cirkumfleksinių garsų trukmė. Prieita prie hipotetinės išvados, kad tarmės priegaidės veikiausiai diferencijuojas nevienodas intensyvumo viršūnės pasirodymo laikas ir aukštis (akūtinuose balsiuose intensyvumo viršūnė pasirodanti garso pradžioje ir būnanti kiek aukštesnė negu cirkumfleksiniuose) ir skirtinga garsų trukmė (akūtiniai balsiai pasirodė esantys trumpesni už cirkumfleksinius).

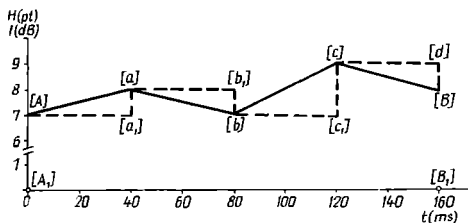
§ 2. Eksperimentui pasirinkti balsiai [i], [ū], [ė], [ō], nes [ā]¹ tarmėje būna tik tvirtagalis, o [ie], [uo] dėl savo ryškiai kintamos artikuliacijos per daug skiriasi nuo kitų balsių. Analizuotos šios minimaliosios poros: *ež'dikstė* 'išdygsta': *ež'dikstė* 'išdyksta', *rūkstė* 'rūgsta' *rūkstė* 'rūksta', *s'vėřė* '(es. 1. 2 a.) svėrei' *s'vėřė* '(vns. gal.) svėrė', *kōre* 'korė' *kōre* 'korio'.

Atlikus įprastiniais metodais parengiamuosius darbus [žr., pvz.: Girdenis, 1974; Kosienė, 1982], Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijoje buvo padaryta 120 oscilogramų². Oscilogramose matuota bendroji balsių trukmė (*ms*), intensyvumo viršūnės pasirodymo laikas (*ms*), intensyvumo viršūnės aukštis (*mm* → *dB*), intensyvumo ir pagrindinio tono kitimas monoftonguose. Re-

¹ Bendrinės kalbos [ē, ā] < *en, *an tarmėje atliepia [ē], [ā], pvz.: *s'kēs'tė* 'skęsti', *p'rės'tė* 'spręsti', *ōžals* 'ąžuolas'.

² Oscilogramas filmavo vyr. inž. A. Pečeliūnaitė. Naudojasi elektroniniu 5 kanalų oscilografu CI-33 (juostos greitis – 273 mm/s).

miantis matavimais, buvo nusibraižyti visų tiriamųjų balsių pagrindinio tono ir intensyvumo kitimo grafikai. Be to, atsitiktinai pasirinkta 20 grafikų ir juose išmatuotas intensyvumo bei pagrindinio tono kitimo kreivės AB (žr. 1 pav.) ilgis (mm), kreivės AB santykinis ilgis, taip pat tono ir intensyvumo kitimo vidutinis staigumas. Kreivės santykinis ilgis gaunamas, jos absoliutų ilgį AB (mm) padalijus iš tiesės A_1B_1 , atitinkančios garso trukmę (mm). Vidutinis intensyvumo ir tono kitimo staigumas (%) skaičiuojamas taip [plg. Цейллитс, 1974, c. 109–110] (žr. 1 pav.).

Pagrindinio tono ir intensyvumo kreivės bei staigumo skaičiavimo pavyzdys

Pirma, skaičiuojamas atskirai kiekvienos kreivės („laužtinės“) atkarpos (mūsų pavyzdyje – ‘ Aa ’, ‘ ab ’, ‘ bc ’, ‘ cB ’) tono arba intensyvumo kitimo staigumas. Tai daryta pagal suprastintą formulę $S(\%) = \frac{i(mm)}{t(mm)} \cdot 100$. Tai reiškia, kad vienos atkarpos staigumas yra jos diapazono (intervalo tarp žemiausio ir aukščiausio taško) santykis su trukme, rodantis, kiek per tam tikrą laiką pakinta tonas arba intensyvumas (mūsų pavyzdyje atkarpos ‘ Aa ’ staigumas $s_1 = \frac{ca_1}{bc_1} \cdot 100$, atkarpos ‘ ab ’ – $s_2 = \frac{bb_1}{ab_1} \cdot 100$, ‘ bc ’ – $s_3 = \frac{bb_2}{bc_2} \cdot 100$ ir t. t.). Antra, išskaičiuojamas visų kreivės staigumo reikšmių vidurkis $s_{\bar{x}} = \frac{\sum s_i}{n}$, kur $\sum s_i = s_1 + s_2 + \dots + s_n$, o n – išanalizuotų kreivės („laužtinės“) atkarpų skaičius.

Matavimų duomenys apdoroti įprastiniais matematinės statistikos metodais³.

§ 3. Ilgųjų kirčiuotų balsių trukmės matavimai rodo, kad aukūtiniai mo-noftongai paprastai būna kiek ilgesni negu cirkumfleksiniai, plg. $|\delta| : |\delta'| = 216 \text{ ms} : 182 \text{ ms}$, $|\acute{a}| : |\acute{a}'| = 190 \text{ ms} : 179 \text{ ms}$, $|\acute{e}| : |\acute{e}'| = 241 \text{ ms} : 228 \text{ ms}$ ir t. t. Tačiau 95% patikimumo intervalai visais atvejais susikerta (plg.: $|\delta| - 193 \div 238 \text{ ms}$, $|\delta'| - 137 \div 227 \text{ ms}$, $|\acute{a}| - 173 \div 211 \text{ ms}$, $|\acute{a}'| - 148 \div 226 \text{ ms}$ ir t. t.). Taigi, nepaisant vidutinės balsių trukmės skirtumų, rezultatai nėra statistiškai reikšmingi⁴.

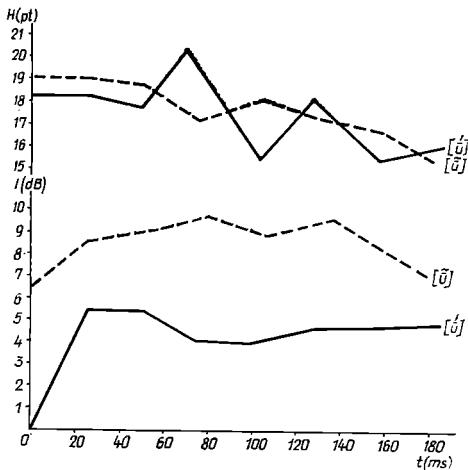
³ Skaičiuotas aritmetinis vidurkis (\bar{x}), standartinis nukrypimas (s), 95% patikimumo intervalas. Vidurkių skirtumo reikšmingumas įvertintas Stjudento kriterijumi. Plačiau apie šiuos metodus žr. Girdenis, 1974; Kosienė, 1982; Eidukaitienė, 1977.

⁴ Tais atvejais, kai patikimumo intervalai susikerta, laikoma, kad rezultatai nėra statistiškai reikšmingi. (Šiuo atveju reikšmingo skirtumo neparodė ir Stjudento kriterijus.)

Dideli nukrypimai nuo vidutinės garsų trukmės, taip pat ir visiškai priešingi K. Garšvos rezultatai [žr. Гаршва, 1977] neleidžia kalbėti apie trukmę kaip apie patikimą balsių priegaidžių skiriamąjį požymį.

§ 4. Išmatavus intensyvumo viršūnės pasirodymo laiką, paaiškėjo, kad akūtinių balsių pikinio intensyvumo viršūnė dažniausiai būna pirmojoje garso dalyje, o cirkumfleksinių – antrojoje: plg. akūto viršūnės pasirodymo laiko ir bendrosios balsių trukmės santykį, lygų 43%, ir cirkumflekso – 54%. Tai iš esmės lyg ir remia K. Garšvos [Гаршва, 1977] hipotezę, bet rezultatai nėra statistiškai reikšmingi.

Tam tikrą skirtumo tendenciją parodė ir pikinio intensyvumo aukščio matavimas. Cirkumfleksinių balsių intensyvumo viršūnė paprastai būna keliomis dešimtosiomis decibelo dalimis aukštesnė negu akūtinių (plg. cirkumflekso intensyvumo viršūnę – 5,5 dB, akūto – 5,2 dB). Bet tokio skirtumo, suprantama, žmogaus klausia negali suvokti [žr., pvz., Neweklowsky, 1973, S. 85].

Pagrindinio tono ir intensyvumo kreivių pavyzdys. Ištinė linija žymi akūtinius balsius, punktyrinė – cirkumfleksinius

Intensyvumo kreivių analizė apčiuopiamesnių rezultatų nedavė, tačiau grafikuose gana dažnai matyti didesnis akūtinių balsių intensyvumo kreivės kampuotumas, laužytumas – analogiškų cirkumfleksinių balsių intensyvumo kreivė yra lygesnė, mažiau laužyta; vidutinis akūtinio balsio kreivės kitimo staigumas lygus 85%, cirkumfleksinio balsio – tik 64%. Tai leistų spėti, jog akūtiniai garsai tariami kiek energingiau, ryškiau negu cirkumfleksiniai. Tačiau menkas statistinis re-

zultatų reikšmingumas neleidžia teigti, kad intensyvumas yra esminis (ar bent vienintelis) šiaurės panevėžiškių tarmės priegaidžių indikatorius. Manytume, kad šis teiginys neprieštarauja K. Garšvos išvadoms, nes jos buvo daromos nesiremiant matematine statistika ir todėl gali būti laikomos tik preliminarinėmis darbo hipotezėmis.

§ 5. Daug geresnius rezultatus parodė priegaidžių pagrindinio tono matavimai. Nors iš pačių tono kreivių ne visais atvejais priegaidės galima atpažinti, vis dėlto cirkumflekso kreivė daug dažniau būna vientisesnė, tolydesnė, o akūto – staigesnė, kampuotesnė (kitai tariant – „pjūklinė“, plg. 2 pav.). Išmatavus visų smulkesniam tyrimui pasirinktų kreivių vidutinį staigumą (%), žr. § 2), nustatyta, kad akūto pagrindinio tono vidutinis staigumas apytikriai lygus 50%, o cirkumflekso – 33%. Statistiškai įvertinus šiuos rezultatus, pasirodė, kad jie neabejotinai reikšmingi, nors imties tūris buvo visai nedidelis. Patikimumo intervalai tik labai nežymiai tesusikerta: akūto patikimumo intervalas gautas $37 \div 63\%$, cirkumflekso – $26 \div 40\%$. Stjūdento kriterijaus reikšmė didesnė už kritinę: $t = 2,59 > t_{0,05} = 2,06$ (95% tikimybė).

Didesnį akūtinųjų balsių pagrindinio tono vidutinį staigumą rodo ir tono kreivės santykinė trukmė⁵. Akūtinųjų balsių santykinė trukmė gauta 1,06, cirkumfleksinių – 0,96. Statistinių duomenų reikšmingumą rodo visiškai nesusikertantys patikimumo intervalai (akūto – $0,99 \div 1,12$; cirkumflekso – $0,93 \div 0,99$), taip pat Stjūdento kriterijus: $t = 3,28 > t_{0,01} = 2,78$ (99% tikimybė).

Vadinasi, galima daryti išvadą, kad balsių priegaidės šiaurės panevėžiškių tarmėje (be kitų galimų požymių) skiria nevienodas pagrindinio tono kitimas: akūtas, matyt, yra staigesnio tono priegaidė, cirkumfleksas – tolydesnio tono priegaidė.

Akūtui būdingas pagrindinio tono netolydumas, jo „pjūkliškumas“ turėtų būti suvokiamas kaip tam tikras šiurkštumas, nemuzikalumas, o cirkumfleksui būdingas tono vientisumas bei tolydumas – kaip švelnumas, muzikalumas. Tai gerai derinasi su priegaidžių daromu audiciniu įspūdžiu: akūtiniai balsiai tarmėje iš tikrųjų „jaučiami“ kaip šiurkštesni, o cirkumfleksiniai – kaip švelnesni, dainingesni.

§ 6. Kaip matyti, oscilografinė analizė parodė, kad patikimu šiaurės panevėžiškių tarmės balsių priegaidės indikatoriumi galima laikyti skirtingą pagrindinio tono kitimą. Kitos akustinės priegaidžių ypatybės (trukmė, iš dalies ir įvairūs intensyvumo požymiai) nėra tokios ryškios – galimas dalykas, kad jos teatlieka

⁵ Šis santykis tiesiogiai priklauso nuo pagrindinio tono kitimo linijos tolydumo. Jei pagrindinis tonas kinta tolygiai, gaunamas mažesnis santykis, jei trūkčiojamai, „pjūkliškai“ – didesnis. (Čia pasakytina, kad šį paprastą tono bei intensyvumo kreivių staigumo įvertinimo būdą pasiūlė filol. m. kand. inž. V. Žilinskienė.)

šalutinį vaidmenį, galintį sustiprėti tik tam tikrais išimtiniais atvejais (pvz., kai frazės intonacija labai suniveliuoja pagrindinį toną⁶).

Ši išvada, žinoma, yra hipotetinė ir todėl reikalinga rimtesnio pagrindimo. Bet vienas dalykas jau dabar yra aiškus: pagrindinis tonas rytų aukštaičių priegaidės akustinėje struktūroje vaidina labai svarbų vaidmenį, todėl priegaidžių tyrimai, neatsižvelgiantys į jį, negali būti visai objektyvūs. Įsidėmėtina ir tai, kad toniniai priegaidžių požymiai nėra visai „standartiški“⁷: nei tono viršūnės padėtis, nei jo diapazonas panevėžiškių tarmėje nėra patikimi priegaidžių indikatoriai.

ЧЕМ МОГУТ РАЗЛИЧАТЬСЯ СЛоговые АКЦЕНТЫ СЕВЕРОПАНЕВЕЖСКОГО ДИАЛЕКТА

Резюме

В статье изложены некоторые соображения по поводу слоговых акцентов северопаневежского диалекта. Основной предпосылкой данного исследования является эмпирически верифицированное утверждение, что слоговые акценты — акут и циркумфлекс — в диалекте сохраняются и могут выполнять различительную функцию не только на дифтонгических, но и на монофтонгических слогах (по меньшей мере — в некоторых фразово-intonационных условиях).

На основании инструментального (осциллографического) анализа (обработано 120 осциллограмм) и математико-статистической обработки результатов делается вывод, что одним из наиболее достоверных индикаторов слоговых акцентов на долгих монофтонгических слогах можно считать различный характер кривой основного тона. Акутовые долгие гласные отличаются от циркумфлексных большей средней крутизной (резкостью) изменения этой кривой, что связано с общей „пилообразной“ ее картиной. Другие акустические признаки (длительность, различные параметры интенсивности и др.) играют, по-видимому, только второстепенную роль.

LITERATŪRA

- Eidukaitienė, 1977 — Eidukaitienė E. V Kūpiškėnų monofonų priegaidės. — Kalbotyra, 1977, t. 28(1), p. 18–23.
Garšva, 1982 — Garšva K. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės. — Baltistica, 1982, t. 18(1), p. 65–74.
Girdenis, 1971 — Girdenis A. [Rec.:] Lietuvių kalbos tarmės. V., 1970. — Baltistica, 1971, t. 7(2), p. 201–209.
Girdenis, 1974 — Girdenis A. Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje. — Kn.: Eksperimentinė ir praktinė fonetika. V., 1974, p. 160–198.
Girdenis, Rosinas, 1976 — Girdenis A., Rosinas A. Keletas šamprotavimų dialektologinės fonetikos klausimais. — Baltistica, 1976, t. 12(2), p. 188–197.

⁶ Bet tokiais atvejais balsių priegaidės gali ir visai nesiskirti (plg. K. Garšvos vykusiai suformuluotą potencialios opozicijos sąvoką).

⁷ „Standartiškais“ čia vadinami tokie požymiai, kuriuos nurodo ir analizuoja daugumas tyrinėtojų.

Kosienė, 1982 – Kosienė O. Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės. – Kalbotyra, 1982, t. 33(1), p. 61–71.

Neweklowsky, 1973 – Neweklowsky G. Slowenische Akzentstudien: Akustische und linguistische Unters. am Material Slowenischen Mundarten aus Kärnten. – Wien: Verl. der Österr. Akad. der Wiss., 1973.

Pakerys, 1982 – Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. – V., 1982.

Zinkevičius, 1974 – Zinkevičius Z. Dėl akūto ir cirkumflekso skyrimo rytų Lietuvos tarmėse. – Baltistica, 1974, t. 10(1), p. 93–94.

Гаршва, 1977 – Гаршва К. Слоговые акценты в фонологической системе: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1977.

Цеплитис, 1974 – Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. – Рига, 1974.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Eksperimentinės fonetikos laboratorija

[teikta

1983 m. gruodžio 14 d.

Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra